دایرةالمعارف سازهای ایران

جلد سوم

هواصداهای زبانه‌دار نواحی ایران

محمدرضا درویشی

مؤسسه‌ی فرهنگی‌ـ هنری ماهور
تهران ۱۴۰۲

منّت خدای را عَزَّ وَ جَل که طاعتش موجبِ قربت است و به‌شُکراندرش مزیدِ نعمت. هر نَفَسی که فرو می‌رود مُمِدِّ حیات است و چون برمی‌آید مُفَرِّحِ ذات. پس در هر نَفَسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شُکری واجب.

از دست و زبانِ که برآید کز عهده‌ی شُکرش به در آید

دیباچه‌ی گلستان سعدی

به نام خدا

دایرةالمعارف سازهای ایران، پروژه‌ای بسیار مهم، زمان‌بر، پرهزینه و پژوهشی ممتاز در حوزه‌ی موسیقی نواحی ایران است که مؤلف آن حدود نیمی از عمر خود را صرف تألیف و تدوین آن کرده است. نخستین مجلد این اثر (چاپ اول: ۱۳۸۰) به شرح و شناسایی کاملِ سازهای زهیِ مضرابی و آرشه‌ای نواحی مختلف ایران می‌پردازد و مجلد دوم (چاپ اول: ۱۳۸۴) سازهای پوست‌صدا و خودصدا را معرفی می‌کند.

اکنون، پس از گذشت بیش از بیست سال از تاریخ انتشار این اثر، مجلد سوم آن، سازهای هواصدای زبانه‌دار نواحی ایران، پیش روی شماست. این مجلد، به لحاظ تنوع بسیار گسترده‌ی سازهای هواصدا و ساختار و کاربرد و پیچیدگی‌های تکنیک‌های نوازندگیِ این سازها، در مقایسه با سازهای زه‌صدا، پوست‌صدا و خودصدا، روند تألیف و تدوین و انتشارش بسیار وقت‌گیر و چالشی بود. تعداد پرشمارِ طرح‌ها، جدول‌ها، نت‌ها و مخصوصاً عکس‌های غالباً شبیه‌به‌هم سازها، و همچنین انتخاب و جای‌گذاری آن‌ها نیازمند دقت و حوصله و صرف وقتِ بسیار زیاد بود. از طرفی نیز انجام اینَ امور که نیاز به حضورِ مداوم مؤلف داشت، به دلیل شیوع و همه‌گیریِ بیماری کرونا از یک‌سو، و مشغله‌های مؤلف از سوی دیگر، به کُندی و با وقفه‌های نسبتاً زیاد و اجتناب‌ناپذیر پیش می‌رفت.

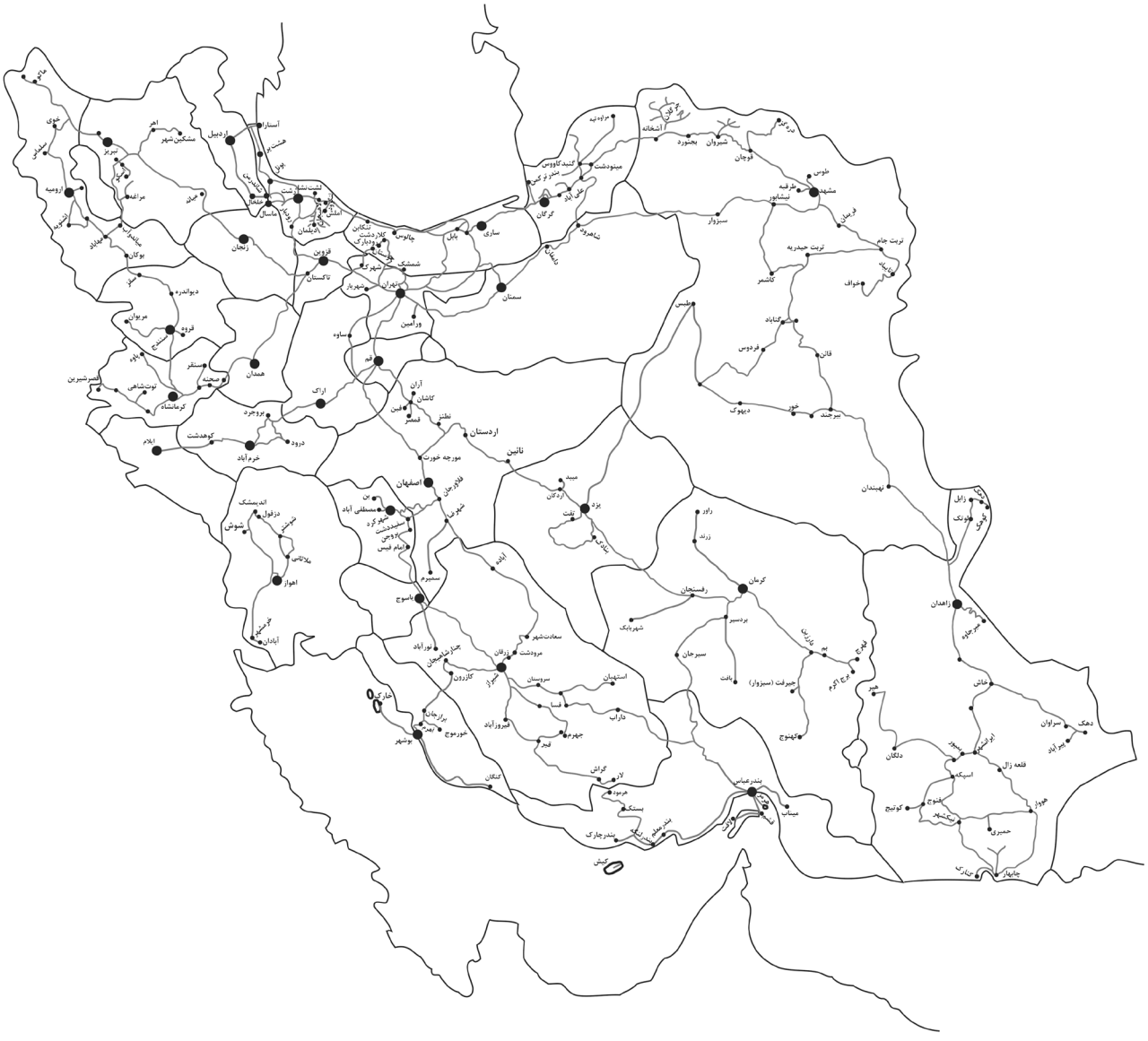
امیدواریم این مشکلات باعث کاهش دقت و توجه ما در کار تدوین و آماده‌سازی این اثر نشده باشد. ما آنچه را در توان داشته‌ایم انجام داده‌ایم، نه آنچه را ایده‌آل‌مان بوده است. بدیهی است کاستی‌ها یا اشتباهات احتمالی را پژوهشگران و صاحب‌نظران گوشزد خواهند کرد و ما نیز در چاپ‌های بعدی این اثر در رفع آن‌ها خواهیم کوشید.

از مؤلف محترم این دایرةالمعارف، آقای محمدرضا درویشی، و از همکارانم آقایان محمد افتخاری (ویراستار)، پویا دارابی (صفحه‌آرا) و سینا برومندی (گرافیست) به خاطر تمام زحمات‌شان سپاس‌گزارم.

سیدمحمد موسوی
مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

مسیرهای طی شده برای پژوهش *دایرةالمعارف سازهای ایران**

The paths assumed for the fulfillment of researches for the Encyclopaedia of the Musical Instrument of Iran

* بسیاری از این مسیرها چندین و چندین بار در سفرهای مکرر پیموده شده‌اند.

فهرست

پیش‌گفتار مؤلف ۱۳
فهرست نام هنرمندان مورد استناد در جلد سوم ۱۴

مقدمه‌ی مؤلف ۲۳

مروری بر مقدمه‌ی جلد اول *دایرةالمعارف سازهای ایران* ۲۷
اتنوموزیکولوژی و سازشناسی ۲۷
الف. اهمیت شناسایی سازها ۲۷
ب. پیدایش سازها ۲۷
ج. سمبولیسم سازها ۲۸
۱. سمبولیسم مبتنی بر ثنویت مذکر و مؤنث ۲۸
۲. سمبولیسم مبتنی بر شاخص یا نشانه‌ی جامع موسیقی ۲۸
۳. الف. سمبولیسم مبتنی بر تعابیر ادبی، اساطیر و مشایخ بزرگ ۲۸
۳. ب. سمبولیسم مقام مبتنی بر خودِ نمادها ۲۹
سابقه‌ی رده‌بندی سازها ۲۹
رده‌بندی سازها در فرهنگ‌های کهن ۲۹
الف. چین ۲۹
ب. هند ۲۹
ج. یونان ۲۹
د. ایران ۲۹
رده‌بندی سازها از دیدگاه فارابی ۲۹
رده‌بندی سازها از دیدگاه ابن‌سینا ۳۰
رده‌بندی سازها از دیدگاه عبدالقادر مراغی ۳۰
رده‌بندی سازها در اروپا ۳۲
رده‌بندی سازها در موسیقی ارکستری قرن‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی ۳۲
رده‌بندی ویکتور ماهیون ۳۲

جدول رده‌بندی سازهای هواصدا از بخش آخر طبقه‌بندی زاکس ـ هُرنبُستِل ۳۵
رده‌بندی [هاینتس] دراگر ۳۹

هواصداهای نواحی ایران ۴۱

رده‌بندی هواصداهای زبانه‌دار نواحی ایران ۴۳

نشانه‌ها ۴۵
۱. نشانه‌ها در موسیقی دستگاهی ۴۵
۲. نشانه‌ها در موسیقی نواحی ایران ۴۵

بخش اول: هواصداهای آزاد جابه‌جاکننده ۴۷
وِروِرَک ـ گیلان (رودبار) ۴۸

بخش دوم: هواصداهای غیرآزاد: تمام هواصداها ۵۱
۲-۱. هواصداهای زبانه‌دار (آیروفون ـ ایدیوفون‌ها) ـ زبانه‌ی یک‌لایه ۵۱
۲-۱-۱. زبانه‌ی ساده‌ی منفرد، بدون لوله و سوراخ صوتی (انگشتی) ۵۱
۱. پِس‌پِسی (چوک) ـ مازندران ۵۳
۲. برگ یا قسمتی از پوست درخت ـ شرق مازندران ۵۵
۲-۱-۲. زبانه‌ی لوله‌ای با چهار شیار (شکاف)، بدون سوراخ صوتی ۵۷
نوعی دیگر پِس‌پِسی ـ شرق مازندران ۵۸
۲-۱-۳. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی منفرد،
با لوله‌ی صوتی و چند سوراخ صوتی و دهانه‌ی شاخی ۶۱
قِرنِه ـ مازندران مرکزی ۶۲
۲-۱-۳-۱. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی منفرد،
با لوله‌ی صوتی و یک، دو یا چند سوراخ صوتی ۶۵
۱. دِلّی تودوک ـ گلستان (بندر ترکمن) ۶۶
۲. دِلّی تودوک (نوعی دیگر) ـ گلستان (ترکمن‌صحرا) ۶۹
۳. یک‌زَله ـ استان کرمانشاه، کردستان و... ..... ۷۰
۴. جوز ـ استان کرمانشاه ۷۱
۵. ساز ـ خراسان جنوبی (قائن) ۷۲
۲-۱-۳-۲. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی منفرد، با شیار (شکاف) بلند طولی،
با حلقه‌ی نخ یا کِش با امکان تغییر طول زبانه (نوعی کولیس) ۷۳
چِغِل لَله ـ شرق مازندران ۷۴
۲-۱-۴. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی دوتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی و سوراخ‌های صوتی ۷۷
قوشمَه ـ خراسان شمالی ۷۸
دوسازه ـ خراسان رضوی ۸۴
قوشا تودوک ـ گلستان (ترکمن‌صحرا) ۸۷
قُشمِه ـ استان سمنان (کومش) ۹۰
دوزَله ـ کردستان و آذربایجان غربی ۹۳
دوزَله (جِفتان ـ جُفتان) ـ استان ایلام ۱۰۱

دوزَله (نیِ جُفتِه) ـ خوزستان (شوشتر) ۱۰۶
نیِ جُفتی (جُفتی ـ جُفتو) ـ استان‌های بوشهر، هرمزگان و کرمان ۱۰۸
۲-۱-۵. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی دوتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی و سوراخ‌های صوتی، با مخزن هوای اَنبانی ۱۱۵
نی‌اَنبان ـ استان‌های بوشهر، هرمزگان و کرمان ۱۱۶
۲-۱-۶. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی چندتایی، با مخزن هوای آکاردئونی، کلاویه‌ای ۱۲۵
گارمون ـ آذربایجان شرقی ۱۲۶
۲-۱-۷. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی چندتایی، با مخزن هوای آکاردئونی و اَنبان ذخیره‌ی هوا، کلاویه‌ای ۱۳۳
باجا (هارمونی ـ هارمونیوم) ـ بلوچستان ۱۳۴

بخش سوم: هواصداهای زبانه‌دار (آیروفون ـ ایدیوفون‌ها) ـ زبانه‌ی دولایه ۱۴۳
۳-۱. زبانه‌ی دولایه‌ی منفرد، بدون لوله و سوراخ صوتی، دمیدن به‌طور افقی ۱۴۳
شوکازیپ ـ شرق مازندران ۱۴۴
۳-۲. زبانه‌ی دولایه‌ی منفرد، با لوله‌ی صوتی، بدون سوراخ صوتی ۱۴۷
کِرنای پوستی ـ مازندران و تالش و گیلان ۱۴۸
۳-۳. زبانه‌ی دولایه‌ی منفرد، با لوله و سوراخ‌های صوتی ۱۵۱
خانواده‌ی سُرناها، کَرناها و بالابان‌ها در نواحی مختلف ایران ۱۵۲
سُرناها ۱۵۳
سُرنا (پیق) ـ خراسان شمالی ۱۶۰
سُرنا (ساز) ـ خراسان رضوی (تربت جام، تایباد، کاشمر و گناباد) ۱۶۷
سُرنا (ساز ـ سونّا ـ سِندا) خراسان جنوبی (بیرجند) ۱۷۵
سُرنا (شَهنای) ـ استان یزد ۱۸۰
سُرنا ـ سیستان (زابل) ۱۸۳
سُرنا (ساز) ـ بلوچستان (سرحد) ۱۸۷
سُرنا ـ بلوچستان (مَکُّران) ۱۹۰
سُرنا (ساز) ـ استان کرمان ۱۹۸
سُرنا و سازِ لیوا ـ هرمزگان ۲۰۵
سُرنا (ساز ـ کوچیک ساز) ـ فارس (ایل‌های قشقایی و مَمَسّنی) ۲۱۴
سُرنا (ساز ـ سازِ کوچیک) ـ چهارمحال و بختیاری و مناطق هم‌جوار ۲۱۹
سُرنا (ساز) ـ استان ایلام ۲۲۵
سُرنا (ساز) ـ لُرستان و لکستان ۲۳۰
سُرنا (ساز) ـ استان کرمانشاه ۲۳۸
سُرنا (ساز) ـ کُردستان ۲۴۳
سُرنا ـ همدان ۲۴۷
سُرنا (زُورنا) ـ آذربایجان غربی ۲۵۱
سُرنا (زِرنا) ـ آذربایجان شرقی و جمهوری آذربایجان (باکو) ۲۵۵
سُرنا (زِرنا) ـ تالش (گیلان) ۲۵۹
سُرنا (ساز) ـ گیلان ۲۶۳

سُرنا (زِرنا ـ ساز) ـ مازندران و گلستان ۲۶۸
سُرنا ـ استان سمنان ۲۷۴
سُرنا ـ استان‌های تهران (ورامین و شهریار)، البرز (طالقان) و مرکزی (اراک) ۲۷۸
سُرنا ـ استان اصفهان (نایین و کاشان) ۲۸۳
کَرناها ۲۸۷
استان‌های فارس، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد و
بخش‌هایی از استان‌های کرمان، یزد، اصفهان، خوزستان و بوشهر ۲۸۷
بالابان‌ها ۳۰۶
بالابان (نَرمه‌نای) ـ دودوک ـ استان‌های آذربایجان شرقی،
آذربایجان غربی، همدان، سمنان و کردستان ۳۰۶
۳-۴. زبانه‌های دولایه‌ی دوتایی یا چندتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی یا چندتایی،
با سوراخ یا بدون سوراخ صوتی ـ در قلمرو جغرافیایی ایران وجود ندارند. ۳۱۷

پیش‌گفتار مؤلف

مستندات من در این پژوهش برجسته‌ترین، قدیمی‌ترین و سالخورده‌ترین موسیقی‌دانان نواحی مختلف ایران بوده‌اند. این افراد راویان راستین فرهنگ ایران‌زمین و انتقال‌دهنده‌ی میراث گران‌بهای موسیقی و ادبیات شفاهی قوم‌های ایرانی به دوران ما محسوب می‌شوند.

متأسفانه بسیاری از این راویان اکنون در میان ما نیستند و با درگذشت آن‌ها بخش قابل توجهی از میراث فرهنگی ایران نیز از میان رفته است. اطلاعاتی که از این استادان در این دایرةالمعارف آمده، فقط بخش کوچکی از دانش، توان و معرفت آن‌هاست. اعتراف می‌کنم که دیدار و هم‌نشینی با آن‌ها و نیز رویارویی مستقیم با بازماندگان کانون‌های فرهنگی ایران در مدتی حدود چهل سال برایم فرصتی مغتنم بود و توانست دیدگاه‌های مرا در حوزه‌های وسیعی گسترش دهد و اصلاح نماید. به همین دلیل، خود را و این پژوهش را مدیون لطف و همدلی این استادان می‌دانم و بی‌تردید آنچه در این مجموعه آمده، حاصل توفیقی است که همزمان با حیات آخرین نسل از خنیاگران اصیل ایران‌زمین نصیب نگارنده شده است.

گرچه کار تحقیق و پژوهش نیز در بهترین شکل خود می‌تواند حاوی جنبه‌هایی از خلاقیت و آفرینندگی باشد و سال‌های درازی از عمر یک موسیقی‌دان را به خود اختصاص دهد و، در نهایت، پرتوی بر برخی مسائل فرهنگی و هنری جامعه بیفکند اما اعتراف می‌کنم که این پژوهش قطره‌ای در مقابل دریای بی‌کران معرفت و هنر و دانشِ موسیقی افرادی که با آن‌ها زیسته‌ام و به آن‌ها استناد کرده‌ام نخواهد بود. تمام اطلاعات ارائه‌شده در این جلد، درباره‌ی هر سازِ، از طریق پژوهش‌های میدانی نگارنده و بررسی سازهای مورد نظر در سفر به روستاها و شهرهای مختلف ایران گردآوری شده‌اند و هیچ مطلب و موضوعی بدون استناد به اطلاعات موسیقی‌دانان، نوازندگان و مطّلعان محلی مناطق و نواحی ایران مطرح نشده است.